

Het stedenbouwkundig monument

Ed Taverne

Inleiding

Stedenbouw in Nederland heeft zich – met uitzondering van de vroege creatieve fase van de Delftse School, en dan nog hoofdzakelijk beperkt tot het theoretisch denken van ir. Granpré Molière – zelden gekenmerkt door een culturele reflectie over de stad, waarmee bedoeld wordt een stedenbouwkundige benadering die verder reikt dan de zuiver technische, economische en financiële aspecten. Het grote (na-oorlogse) succes van het zg. Nieuwe Bouwen in Nederland is niet in de laatste plaats verklaarbaar uit het feit dat de daarin ontwikkelde (stedenbouwkundige) doctrines – een eufemisme voor de min of meer naast elkaar ontwikkelde pragmatische doelstellingen en uitgangspunten van de zgn. functionalisten – geheel en al voorbijgingen aan de betekenis van de stad als historische en architectonische structuur, waarvan de kennis toch een zekere mate van academische scholing en belangstelling veronderstelde. Hetzelfde geldt voor de talrijke randgebieden tussen het Nieuwe Bouwen en de Delftse School, te weten het traditionalisme, monumentalisme en de neo-klasieke beweging, die overigens nauwelijks over enige coherente, theoretisch door-dachte doctrine beschikten. In dit klimaat heeft de monumentenzorg, mede op grond van de zuiver technische en anti-intellectuele mentaliteit van de gemiddelde stedenbouwer, veeleer een houding van verzet, van weer- en afstand ontwikkeld, die evenwel niet zonder meer heeft geleid tot een principieel andere, op de historisch-culturele werkelijkheid van de stad gerichte ontwerpopvatting. Integendeel, het valt niet te ontkennen, dat daad-

Het huidige monumentenbeleid, met name ten aanzien van stedenbouwkundige ensembles (merendeel beschermde stads- en dorpsgezichten vóór 1860), heeft zich vrij zelfstandig van de gangbare ontwikkelingen op het gebied van het stedenbouwkundig ontwerp kunnen ontwikkelen om de eenvoudige reden dat vanuit deze laatste nauwelijks een stimulerende kracht uitging. Nader uit te voeren historisch onderzoek behoort op precieze wijze de fases te traceren, waarin het denken over het stedenbouwkundig monument zich geleidelijk heeft *los-gemaakt* uit het breder kader van de stedenbouwkundige praktijk (van wederopbouw fase, waarin monumentenzorg nog een sturende rol speelde binnen het stedenbouwkundig plan, via de stadsvernieuwing in de vorm van city-vorming, stadsreconstructie tot de stadsvernieuwing in de zin van herstel, beheer en gebruik).

werkelijke bescherming van overheidswege van historische, stedenbouwkundige ensembles (beschermde stads- en dorpsgezichten) maar zelden aanleiding gegeven hebben tot een kwalitatief waardevolle eigentijdse architectonisch-stedenbouwkundige vormgeving. Hiervoor is méér nodig dan een sluitend ruimtelijk-juridisch instrumentarium, planologische regelgeving en financieel-economische inschatting. Stedenbouw als discipline, die zich bezighoudt met de vormgeving van de ruimte, hoort daar ook bij.

Stedenbouw wordt in dit verband niet enkel opgevat als een handeling, een techniek (of discipline) door middel waarvan ruimtelijke ingrepen tot stand worden gebracht, maar tegelijk ook als een vorm van kennisverwerving, als een wetenschap die inzicht probeert te geven in de factoren, processen en overwegingen op grond waarvan de ruimte (van de stad, het landschap, etc.) op een bepaalde manier tot stand is gekomen. In dit artikel worden recente, overwegend internationale ontwikkelingen op beide terreinen van de ste-

debouw summier in kaart gebracht, met de bedoeling deze te confronteren met de specifiek stedenbouwkundige problemen, die zijn verbonden aan het beheer c.q. bescherming van de vooral na 1800 tot stand gekomen, ruimtelijke vormgeving en inrichting van onze (stedelijke en niet-stedelijke) omgeving. De vraag die zich daarbij voordoet is deze: in hoeverre is er op dit moment, in ons land, al sprake van een kortsluiting tussen het genoemde stedenbouwkundig denken en het gevoerde monumentenbeleid (inventarisatie, selectie, bescherming)?

STEDENBOUWKUNDIG ONDERZOEK IN NEDERLAND

In ons land heeft het stedenbouwkundig onderzoek – waarin de stedenbouw dus wordt opgevat als een vorm van kennisverwerving aangaande de totstandkoming van de inrichting van de ruimte – nauwelijks of geen traditie. Recentelijk lijkt daar verandering in te komen, gelet op de overigens zeer uiteenlopende dissertaties van Van Voorden, Smook en Graafland. Aan de Faculteit der Bouwkunde van de T.U. Delft wordt – voornamelijk op het niveau van het onderwijs – stedenbouwkundig onderzoek bedreven dat enerzijds vertrekt vanuit de plan-analyse, anderzijds vanuit de planning. Plan-analyse – als didactisch middel – richt zich niet alleen op de typologische aspecten en op de ruimtelijke kenmerken en samenhangen waaruit de stad is opgebouwd. Er is ook sprake van een historische analyse (geo-morfologisch, ruimtelijke aspecten van de oude stad, aansluiting op de structuur van het landschap), welke gericht is op het formuleren van nieuwe ontwerpcriteria en -uitgangspunten. Typerend voor het isolement van de monumentenzorg is dat genoemd onderzoek geen relaties onderhoudt met de binnen dezelfde faculteit opererende werkgroep Restauratie. Daarnaast is er – overigens niet zonder enige academische discussie – een benadering van de stedenbouw vanuit de planologie, waarbij de vormgeving een duidelijk eigen plaats heeft, en los wordt gezien van de procedure. Aandacht ook bij planologen en planningstheoretici, niet alleen voor het instrumentarium van de planning, voor processen en procedures, maar vooral voor de inhoud, en voor dwarsverbindingen met andere disciplines en (speciale) wetenschappen, tot een beter begrip van de complexiteit van het object van de planning, bijv. de stad.

Opmerkelijk is dat vanuit de architectuur het onderzoek nog nauwelijks gestart is. Architecten in Nederland onderzoeken niet. Zij ontwerpen. Dit in tegenstelling tot Italië, Frankrijk, Duitsland en de Verenigde Staten. Dit betekent dat zelfs vanuit die stromingen in de Nederlandse architectuur, die heel nadrukkelijk uitgaan van een op de historische context van de stad gerichte ontwerpopvatting (zoals bijv. de Delftse School en de Forum-Groep), nauwelijks relevant onderzoek is verricht dat deze ontwerppraktijk op een of andere wijze historisch-theoretisch ondersteunen of begeleiden. Architecten van de Delftse School hebben hun visie op de Hollandse stad – waarbinnen zij, stedenbouwkundig gesproken, toch behoorlijk hebben huisgehouden – nooit wetenschappelijk onderzocht. Visser's studie over Schoonhoven heeft zelfs de Delftse veronderstellingen volledig ondergraven. Ook de door de Forum-Groep (Van Eyck, Hertzberger e.a.) voorgestane heroriëntatie op de historische structuur is nooit verder gekomen dan een intuïtieve, wellicht artistieke appreciatie, hooguit begeleid door enkele summiere en vooral poëtisch getinte teksten. Het heeft geen architectuurbeweging op gang gebracht, die op min of meer systematische wijze, en parallel aan het sociaal-wetenschappelijk onderzoek, de stad als architectonisch bouwwerk tracht te onderzoeken. Vanuit deze situatie is het enigszins begrijpelijk dat vanuit de monumentenzorg ook met deze, min of meer aan haar verwante architectuurstromingen, nauwelijks aansluiting is gevonden.

STEDENBOUW IN HET BUITENLAND

Stedenbouwkundig ontwerp

In het buitenland, te beginnen in Italië, is vanaf het begin van de jaren zestig een beweging onder architecten en stedenbouwers op gang gekomen die gekenmerkt wordt door een hardgrondige afwijzing van een uitsluitend aan vooruitgang, techniek, economie en consumptie refererende architectuur en stedenbouw. Een beweging die de stad als iets méér beschouwde dan als een louter boekhoudkundige eenheid. Een van de kenmerken van deze tendens, waarop intussen tal van kunsthistorische etiketten zijn geplakt, is een hernieuwde reflectie over de autonomie van het stedenbouwkundig ontwerp t.o.v. de economische, sociale en maat-

schappelijke taakstelling. Vanuit deze stellingname t.o.v. het autonome karakter van de architectuur en stede­bouw is uiteindelijk het perspectief geopend op de geschiedenis en de stad die – tot de rigou­reuze doctrines van het Nieuwe Bouwen uit de twintiger en dertiger jaren – de eigenlijke substantie van het architectoni­sche en stede­bouwkundig ontwerp vorm­den.

Belangrijk moment en inspiratief steunpunt binnen deze ontwikkeling is Aldo Rossi's *Architettura della città* (1966, 2e ed. 1970, ill.), waarvan intussen een Duitse, Portugese, Spaanse en Franse editie is verschenen, alsmede in 1982 een opnieuw geïllustreerde Engels/Ameri­kaanse editie, o.l.v. Peter Eisenman. Rossi's boek is niet zomaar een door een architect bedacht verhaal – een 'verhaal van een andere gedachte' – maar veeleer een echt architectuurtractaat in de traditie van Alberti, Scamozzi, Milizia, Ladola, Viollet-le-Duc en, alas, van Le Corbusier. Het is een zelfstandig, naast het gete­kende en gerealiseerde oeuvre van Rossi staand *theoretisch bouwwerk*, waarin zowel het ontwerp als (historisch) onder­zoek op systematische wijze wordt behan­deld.

Rossi's appreciatie van de stad als historisch bouwwerk verschilt in zoverre van die van de Moderne Beweging (Le Corbusier, Gropius, K. Tange, Bakema e.a.) dat zij niet gericht is op gezondma­king, haar genezing door middel van één enkele heroïsche ingreep. Na de ontluiste­ring van deze utopie in de periode van wederopbouw, heeft Rossi's tractaat een ander *oogmerk* en een andere *methode*. In de woorden van de Amerikaanse archi­teet Eisenman: 'Rossi's production is an attempt to build a different kind of castle from that of the moderns. It is an elabor­ate scaffold erected for and by someone who can no longer climb its steps to die a hero's death. Proposing an *other* archi­teeture, and *other* architect, and, most important, an other process for their understanding . . .'. Rossi's positie binnen de recente architectuur en stede­bouw wordt hier met een zekere nadruk genoemd, niet omdat hij de enige is, maar omdat hij een van de weinige archi­teeten is, die zijn standpunten zowel t.a.v. het ontwerp als het onderzoek kon­sekwent en systematisch gestalte heeft gegeven. Het is een van de oorzaken van de invloed van dit denken zowel in Europa als Amerika.

In Nederland is het werk van Rossi (maar ook van Grassi, Ungers, Kleihues, Reichlin, Huet e.a.) weliswaar niet onbe­

kend, maar het heeft geen wezenlijke rol gespeeld in het geheel van de architekto­nische cultuur. Wel heeft het een nieuwe impuls gegeven aan het morfologisch en typologisch onderzoek, om niet te spre­ken van een nieuwe manier van het archi­teetionisch en stede­bouwkundig voorstel­len (tekenstijl).

Het lijkt bijna onbegrijpelijk dat binnen de officiële monumentenzorg, en met name in de hoek van de stede­bouw, Rossi's architectonische benadering van de historische stad – en de door hem ontwikkelde methodieken van morfologie en typologie – geen enkele weerklank hebben gevonden. Dat de kennisname van de talrijke binnenstadsprojecten van Rossi zelf, maar ook van iemand als Oswald Ungers (bijv. plan voor de herinrichting in Hildesheim, 1980) niet op de een of andere manier heeft duidelijk gemaakt, dat voor een belangrijke stroming in de moderne architectuur *monumentenzorg een integraal onderdeel van het architektonisch en stede­bouwkundig ontwerp* is geworden.

De binnen de monumentenzorg opgeslagen kennis van historische objec­ten en ensembles, waarvoor de zorg oor­spronkelijk een integraal deel uitmaakte van de architectonische cultuur (bijv. de periode Cuypers!) heeft zich in de loop van de 20ste eeuw kennelijk zozeer ver­vreemd van het eigentijdse ontwerpen, dat de afstand onoverbrugbaar lijkt. Zon­der te willen veralgemeniseren of te over­drijven kan echter worden gesteld, dat in een belangrijke stroming in de recente architectuur iets plaats vindt, waar vanuit de monumentenzorg de laatste jaren in toenemende mate naar wordt gestreefd: *een eigentijdse appreciatie van de overgele­verde, historische structuur niet door deze te bevriezen maar door een architektoni­sche ingreep die het geheel nieuw leven, spanning en uitstraling verleent*. Op grond van deze overwegingen lijkt het aan te bevelen om vanuit de monumen­tenzorg nader onderzoek te doen verrich­ten naar de betekenis van het begrip 'ste­de­bouwkundig monument', zoals dat in tal van contemporaine architectuurtheo­rieën is ontwikkeld, te beginnen bij Aldo Rossi, maar ook en vooral door theoretici als Manuel Solà-Morales, Rafael Moneo, Giorgio Grassi, Carlo Aynonino e.a.

Stede­bouwkundig onderzoek

Een van de belangrijkste ontwikke­lingen in de recente architectuur is op dit moment de bloei van het genoemde archi­teetiononderzoek. Misschien zou men

kunnen stellen dat de radicale breuk die zich op dit moment in de architectuur en stedenbouw voltrekt, theoretisch is voorbereid door met name het historisch onderzoek. Ook hier heeft het werk van Aldo Rossi belangrijke impulsen gegeven. De door Rossi ontwikkelde analytische visie op de stad bijv., is niet zozeer gefundeerd op een zg. 'reductive scientism', waar de protagonisten van de Moderne beweging zo graag gebruik van maakten, maar op een met name door de stadsgeografie, sociologie en vooral geschiedenis geleverd geheel van wetenschappelijke kennis. Het lijkt erop alsof architecten die sedert de twintiger jaren niet anders dan met de blik van een chirurg de stad hebben geanalyseerd nu geleidelijk aan nieuwe en onvermoede dimensies ontdekten. Dimensies die haar uit de geschiedenis van andere, bijv. de sociale wetenschappen worden onthuld. Wat hier, mede aan de hand van het voorbeeld van Rossi wordt gezegd over de stad, geldt in dezelfde mate voor het landschap, de niet-stedelijke gebieden, de rurale bebouwing (vgl. G. Grassi, V. Gregotti e.a.).

Grofweg kunnen er twee lijnen in het recente, vooral door architecten uitgevoerde, architectuur- en stedenbouwonderzoek worden onderscheiden:

1. Historisch onderzoek naar de lotgeval- len van de architectuur bij de totstand- koming van een nieuw concept van de ruimte binnen de veranderende planning- concepten sedert het midden van de 18de eeuw.

Het is een poging tot een revisie van de geschiedenis van de moderne architectuur en stedenbouw, door greep te krijgen op die ruimtelijke ontwikkelingen, die *niet* regelrecht leiden naar het moderne ruimteconcept uit de twintiger jaren. Hieruit is o.a. een nieuw begrip ontstaan voor de bijdrage van bijv. infrastructurele gegevens als spoorwegen, kanalen, wegen, aan de vorming van een nieuw ruimte-beeld. Kanalen bijv. hebben niet enkel een zuiver (verkeers-)technische functie en betekenis, maar zijn niet zelden instrumenten voor een ruimtelijke organi- satie van grote omvang. In Frankrijk wer- den kanalen, al in de 18de eeuw, uit zu- iver esthetische overwegingen vorm ge- geven en ingericht; zij vormden het uit- gangspunt voor een zuiver esthetisch debat en zij stonden aan de basis voor stedelijke uitbreidingsplannen. Tezelfder- tijd vormden kanalen de kern van een zuiver economisch debat. In het nieuwe onderzoek waarin de woning, het verkeer, de stad, de natuur, geleidelijk aan uit de houdgreep van een reductionistische en

operatieve geschiedschrijving wordt los- gemaakt, wordt als het ware – zij het in theorie – de ruimte vrijgemaakt waarbin- nen de eigentijdse architectuur en stede- bouw opnieuw kan functioneren.

Het hier genoemde onderzoek dat vooral van Italiaans-Franse origine is (Teyssot, Fortier) is in Nederland recente- lijk geïntroduceerd (Archis 1986, nr. 10). Evenwel is een architectuur- en stede- bouwkundig-historisch onderzoek dat welbewust zich verrijkt met de rijke tradi- tie van de sociale wetenschappen, in ons land (nog) een uitzondering.

2. Typologisch en morfologisch onder- zoek. Dit onderzoek is, in tegenstelling tot het onder 1 genoemd, vooral op de praktijk van het ontwerp gericht. De onder deze categorie bedoelde studies van Rossi, Aynonimo, Muratori, Panerai & Castex, Huet, Desviller e.a. houden zich met de morfologie en typologie bezig als categorieën van classificatie, die gericht zijn op het inzichtelijk maken van het proces van 'inplanting van een gebouw binnen een bestaande, historische struc- tuur'. Het morfologisch onderzoek is een specifieke, op de stedenbouwkundige struc- tuur van een plek geconcentreerde vorm van onderzoek dat start bij de stedelijke structuur en dat zich bericht op de wijze langs welke transformaties en vormont- wikkelingen, een bepaalde plek formeel tot stand is gekomen. Het typologisch onderzoek begint bij het object, het gebouw, en heeft tot doel inzicht te geven in de fundamentele principes volgens welke gebouwen gemaakt zijn en moeten worden. Een type heeft zich in de loop der tijd ontwikkeld, biedt dus de garantie dat het praktische eisen kan opnemen en weet zich ingebed in de ervaring en herin- nering van de gebruikers. Daardoor biedt het de ontwerper een vertrekpunt om door zijn interpretatie van het type tot een 'goed ontwerp' te komen.

Met name het typologisch onder- zoek heeft recentelijk in Delft enige aan- dacht gekregen. Het zal duidelijk zijn dat kennisname van de diverse richtingen en methodieken in het gangbare typologie- en morfologieonderzoek, bijv. naar dat van het 19de-eeuwse woonhuis, waren- huis, stationsgebouw, ziekenhuis, etc. ook voor de monumentenzorg nieuwe ingan- gen biedt voor de noodzakelijke studie van hergebruik, aanpassing en vernieu- wing van het waardevolle 19de- en 20ste- eeuwse gebouwenbestand.

AANBEVELINGEN

De laatste jaren is herhaaldelijk en vanuit allerlei hoeken gesproken en geschreven over de raakvlakken tussen de monumentenzorg en de ruimtelijke ordening. Beide zijn terein van overheidszorg, maar integratie binnen één ruimtelijk beleid is geen eenvoudige opgave. Onderlinge afstemming van doelen en middelen op de verschillende beleidsterreinen vormen niet zelden een belangrijke barrière.

Hierboven zijn enkele achtergronden geschetst van het uiteindelijk uiteenvallen van de stedenbouw en de monumentenzorg. Geconstateerd kan worden dat de monumentenzorg ten aanzien van de historisch-stedenbouwkundige ensembles, te vaak en teveel overheerst wordt door traditionele kunst- en cultuurhistorische overwegingen, en dat de, vanuit het oogpunt van stedenbouw, de visuele kwaliteit van de omgeving, te weinig onderwerp van aandacht en onderzoek is. Zulke begrippen als: de conventies van de Europese stad, de geschiedenis van de stad, haar morfologie, de stadsplattegrond, de stedelijke ruimte, het beeld van de stad etc., begrippen die heel precies betrekking hebben op de zorg voor het historisch karakter van de stad en als zodanig tot voor kort het exclusieve werkterrein van de monumentenzorg –, deze begrippen zijn op dit moment wezenlijke bestanddelen van belangrijke stromingen in de stedenbouw.

De eerste aanbeveling sluit aan bij deze historisch gegroeide situatie. Het lijkt ons een belangrijke opgave voor de toekomst wanneer de institutionele monumentenzorg – de belangrijkste drager van de cultuur van de monumentenzorg – haar specifieke verworvenheden op het vlak van de stedenbouw, haar kennis van de (kunst)historische, juridische en technische aspecten bundelt en actualiseert. Profilering van de discipline stedenbouw, niet alleen door middel van een duidelijker infrastructuur *binnen* de instituten, maar vooral ook door een scherper confrontatie met en zelfs participatie in belangrijke ontwikkelingen in het huidige stedenbouwkundig denken en handelen. Hierdoor kan worden bijgedragen aan een nieuw sociaal en esthetisch elan in de monumentenzorg. Deze kennisname en confrontatie zou op twee niveaus kunnen geschieden, enerzijds op het niveau van het stedenbouwkundig ontwerp, anderzijds op het vlak van het historisch architectuur- en stedenbouwonderzoek. Voor beide niveaus kunnen verschillende strategieën worden aangegeven.

Stedenbouwkundig ontwerp

Het is geen eenvoudige opgave om snel en adequaat een beeld te krijgen van de potenties die de moderne stedenbouw voor de monumentenzorg heeft. Zeker niet in ons land waar het stedenbouwkundig denken, in bovenbedoelde zin, pas aan het begin staat van een revival. Het initiatief van de Rotterdamse Kunststichting van enkele jaren geleden (AIR: 'De Kop van Zuid') om de nieuwe posities in de stedenbouw ook in ons land te introduceren, heeft voorlopig weinig weerklank gevonden. Beter lijkt het goede nota te nemen van de opzet, inhoud, leiding en uitwerking van het IBA-Neubau-Projekt (*Internationale Bau-ausstellung Berlin '87*). Vanuit een zuiver architectonisch-stedenbouwkundig ideeëngoed wordt/is hier een koepel geplaatst over het handelen van bestuurders, ambtenaren, architecten, adviseurs en belangengroeperingen, met als inzet een nieuwe confrontatie tussen architectuur en stad. Konkreet: het is niet ondenkbaar dat, in het kader van een (inter)nationale manifestatie, de monumentenzorg initiatieven neemt tot het uitschrijven van een al dan niet besloten prijsvraag voor de herinrichting en stedenbouwkundige vormgeving van zodanige 19de- en vroeg-20ste-eeuwse ensembles die in de naaste toekomst als nieuwe beschermde stads- en dorpsgezichten moeten worden aangemerkt.

Stedenbouwkundig onderzoek

Op het vlak van het stedenbouwkundig onderzoek, zouden nieuwe initiatieven moeten worden genomen in het kader van de op handen zijnde reorganisatie van de bestaande bouwkunde-opleidingen. Hoewel in de recente voorstellen daartoe eerder gedacht wordt aan versterking van de technische, bestuurlijke en organisatorische elementen in de opleiding – de zoveelste impuls voor een goed in de markt liggende 'aannemers-architectuur' – is te hopen dat de weinige sprokkels cultuur, die een aankomende architect/bouwkundig ingenieur, zowel in Delft als Eindhoven facultatief nog kon vergaren, in de toekomstige, nieuwe opleiding, niet definitief zullen verdwijnen. Misschien krijgt Nederland – ruim twintig jaar nadat overal elders in Europa het architectuur- en stedenbouwkundig onderzoek integraal onderdeel van de architectuuropleiding was geworden – toch nog een kleine kans de schade in te halen.